

Савенко О. П.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

АЛЮЗИЯ ЯК ІМПЛІКАТИВНЕ ПОСИЛАННЯ У «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

У статті на основі теорії інтертекстуальності аналізується відома пам'ятка давньоукраїнської літератури «Слово о полку Ігоревім». Дослідження функціонування алюзій є важливим аспектом вивчення інтертекстуальності в давній літературі, оскільки воно дозволяє глибше і повніше зрозуміти специфіку мислення, художні пріоритети та культурні традиції авторів минулих епох. Актуальність вивчення типів алюзій у «Слові о полку Ігоревім» полягає в тому, що «Слово» є надзвичайно багатим на різноманітні алюзії, які дозволяють повноцінно інтерпретувати текст. Алюзії у цьому творі сягають корінням у міфологію, фольклор, історію та культуру і символіку Русі. Літературна алюзія – це художній прийом, за якого у творі робиться непряме посилення або відсилання до іншого літературного твору, його персонажів, сюжетів, образів тощо. У «Слові о полку Ігоревім» наявна літературна алюзія на літописне оповідання під 1185 роком з Київського літопису. Ця пам'ятка давньоукраїнської літератури, датована кінцем XII століття, є унікальним прикладом художнього відображення історичних подій, зокрема невдалого походу князя Ігоря Святославича проти половців. Автор «Слова» органічно вплітає в свою оповідь окремі сюжетні мотиви, відомі з Київського літопису, проте переосмислює їх у світлі своїх художніх завдань, надаючи їм глибокого філософського і морально-етичного звучання. У творі влучно поєднується історична конкретність з узагальненою символікою та метафоричністю. «Слово о полку Ігоревім» характеризується широкою інтертекстуальністю, яка відіграє важливу роль у розкритті його ідейного та художнього значення. Автор використовує імплікативні посилення, що апелюють до давніх міфів, фольклорних жанрів, історичних подій та літературних текстів, створюючи багатомірний художній простір. Ці інтертекстуальні зв'язки розширюють семантичне поле твору, додаючи йому філософської та метафізичної глибини.

Ключові слова: «Слово о полку Ігоревім», алюзія, імплікативні посилення, символ, метафора, історія, фольклор.

Постановка проблеми. Інтертекстуальність є важливим компонентом сучасного літературознавства, який полягає у взаємодії та взаємному впливі різних літературних творів. Термін «інтертекстуальність» вперше був введений та обґрунтований Юлією Крістевою у 1966 році. Ця концепція стала предметом численних наукових розвідок, оскільки дозволяє глибше зрозуміти творчу природу літератури, її зв'язок із культурним контекстом і традицією.

Л. Біловус виокремлює два провідні аспекти інтертекстуальності: читацький (дослідницький) та метатекстуальний. Читацький (дослідницький) аспект передбачає активне залучення читача до пошуку та розпізнавання інтертекстуальних зв'язків у тексті. Саме ця діяльність читача уможливує повноцінне розуміння й інтерпретацію твору. Своєю чергою, метатекстуальний аспект передбачає аналіз та теоретичне осмислення самого феномену інтертекстуальності, його природи, типології, функцій тощо.

Використання різноманітних засобів інтертекстуальності є типовим і для давньої української художньої літератури та свідчить про творчий потенціал середньовічного та барокового автора. Такі засоби, як цитата, центон, ремінісценція, алюзія, пародія, плагіат, стилізація, пастиш або переспів, створює багатошаровий художній текст, що апелює до фонових знань читача та розширює семантичний простір твору.

Одним із поширених засобів інтертекстуальності у давній літературі є алюзія. Алюзія – це імплікативне посилення на інший літературний текст, подію або образ, що має на меті збагатити зміст твору та встановити зв'язок між різними культурними пластами. Використання алюзій дозволяє авторам давніх творів апелювати до спільного культурного досвіду читача, активізуючи його асоціативне мислення та розширюючи горизонти тлумачення тексту. Така інтертекстуальна гра створює додаткові смислові рівні, поглиблює художню виразність і сприяє ширшому осягненню ідейно-тематичного змісту твору.

Аналіз попередніх досліджень за темою.

Походження терміну «алюзія» походить від латинського «allusio», що означає «сміятися, натякати». У ранній період Ренесансу алюзія ототожнювалася з каламбуром та грою слів, через що її використовували у творах сатиричного характеру. Згодом, за часів Ф. Бекона, під алюзією розуміли будь-яку символічну схожість в алегорії, параболі чи метафорі, що спричинило виокремлення «описової», «репрезентативної» та «алюзивної» поезії. Вагомий внесок у вивчення проблематики алюзії зробили такі вчені, як, І. Гюббенет, М. Кіосе, Є. Розен, З. Порат та інші. Їхні праці поглибили розуміння природи і функцій алюзії в художніх текстах.

У своїй статті «Типологія і функції алюзій» О. Ярема класифікувала алюзії за тематичними групами, виокремивши такі типи: міфологічні, теологічні, літературні, історично-суспільні, фольклорні, побутові, арт-алюзії, а також особові алюзії.

Постановка завдання. Дослідження функціонування алюзій є важливим аспектом вивчення інтертекстуальності в давній літературі, оскільки воно дозволяє глибше і повніше зрозуміти специфіку мислення, художні пріоритети та культурні традиції авторів минулих епох. Актуальність вивчення типів алюзій у «Слові о полку Ігоревім» полягає в тому, що ця пам'ятка давньоукраїнської літератури є надзвичайно багатою на різноманітні алюзії, які дозволяють повноцінно інтерпретувати текст. Алюзії в «Слові» сягають корінням у міфологію, фольклор, історію та культуру Русі, а також народну символіку. Дослідження цих алюзій допомагає виявити глибинні смисли, приховані за поетичним словом, розкрити взаємозв'язки між різними пластами культури, а також простежити витоки та трансформації певних мотивів та образів.

Виклад основного матеріалу. «Слово о полку Ігоревім» є однією з найвидатніших пам'яток давньоукраїнської літератури. Цей твір вже впродовж століть привертає увагу науковців-медієвістів, які всебічно вивчають її мовні, міфологічні, історичні, літературні аспекти (Л. Махновець, В. Русанівський, О. Мишанич, І. Ісіченко, Б. Яценко, О. Прицак, П. Білоус, О. Сліпушко та інші).

Відповідно до визначення Яреми О., особові алюзії – це «згадки персоналій, діяльність яких співвідноситься з певним родом занять» [8, с. 113]. У «Слові о полку Ігоревім» натяк на співака Бояна можна вважати особовою алюзією: «Начати же ся тьй пѣсни/ по былинамъ сего времени,/ а не по замышленію Бояню./ Боянь бо вѣщій,/ аще кому хотяше пѣснь творити,/ то растѣкашется мыслію по древу,/ сѣрымъ вълкомъ по земли,/ шизымъ

орломъ подъ облакы» [6]. Автор поеми, ймовірно, хотів провести паралель між своїм творчим талантом і майстерністю давнього народного співця, відомого своїми епічними співами про героїчні подвиги князів і дружинників. Він підкреслював власну належність до давньої традиції оспівування військових звитяг. Така вказівка надавала додаткової ваги та значущості його творінню.

У «Слові про похід Ігоря» образ князя Святослава має вагоме символічне значення. Він виступає як своєрідна персоніфікація самої Руської землі, уособлюючи її силу, незламність та нескореність перед ворогами.

Святослав зображений у вставних фрагментах твору «мутен сон» і «золоте слово» як мудрий і досвідчений правитель, чий хоробрість і військові навички були прикладом для наслідування. Його образ наділений рисами культурного героя, який здатен вести народ до перемоги навіть у найскрутніших обставинах.

Водночас постать Святослава виступає як alter ego автора твору. Через неї реалізується авторська оцінка подій, глибокий патріотизм та віра у майбутнє Руської землі. Махновець Л. та Мишанич О. у статті «Слово о полку Ігоревім та його поетичні переклади й переспіви в українській літературі» також вказують, що «і далі, підхоплюючи «золоте слово» Святослава, з палкими закликами виступити за Руську землю, відплатити за поразку Ігоря, до князів – і визначних, і другорядних – звертається вже сам автор. Так митець-трибун ставив своє пристрасне поетичне слово поруч із державним словом феодального глави» [2].

Ліричний образ Ярославни в «Слові о полку Ігоревім» можна вважати особовою алюзією: «Ярославна рано плачеть / въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи: / «О вѣтрѣ, вѣтрило! / Чему, господине, насильно вѣеши? / Чему мычеши хиновъскыя стрѣлки / на своєю нетрудною крилцю / на мою лады вои?» [6]. Цей образ є одним із центральних у творі і відіграє важливу роль у розкритті ідейно-художнього змісту поеми. Ярославна зображена як уособлення трагічної долі руських земель, які зазнали нападу половців. Її плач і звернення до сил природи є емоційним відгуком на лихо, що спіткало її чоловіка князя Ігоря та інших руських воїнів. У цьому образі втілено глибокий патріотизм, любов до Батьківщини та відчай перед лицем історичних випробувань. Водночас Ярославна є алюзією на давні язичницькі вірування та культ природи, що були характерні для культури Русі. Її звернення до Сонця, Вітру та Дніпра мають глибоке символічне значення і відображають архаїчні уяв-

лення про взаємозв'язок людини та навколишнього світу. Також образ Ярославни можна розглядати як багатогранну особову алюзію, що поєднує в собі риси жінки, трагічної матері та жриці-язичниці.

Згідно з визначенням, запропонованим О. Яремою, «міфологічні – об'єднують алюзії, які посилають на явища об'єкти й персонажів різних національно-культурних міфологічних циклів» [8, с. 112]. «Слово о полку Ігоревім» містить численні міфологічні алюзії та символіку. Ці алюзії є важливим засобом для розуміння ідейного змісту твору та його глибинних значень. Д. Чижевський вказував, що «немає сумніву, що «поганські» боги «Слова» є лише такі прикраси» [7]. В. Перетц у розвідці «Слово о полку Ігоревім: пам'ятка феодальної України-Руси XII віку» зазначав, що «у «Слові» згадано таких богів руських слов'ян: Даждьбога, Велеса (Волоса), Стрибога та Хорса, що й примусило декого з коментаторів бачити в авторі «Слова» особу, більш-менш причетну до стародавніх вірувань» [3].

Даждьбог, Велес (Волос), Стрибог та Хорс – це важливі божества в слов'янській язичницькій міфології. Вони представляють собою чотири основні сили природи: Сонце, Землю, Вітер та Місяць. Даждьбог – бог Сонця, родючості та достатку. Велес (Волос) – бог Землі, худоби та багатства. Він був покровителем торгівлі та мистецтва. Стрибог – бог Вітру та повітряних стихій. Він відповідав за зміну пір року та погодні умови. Хорс – бог Місяця, астрології та передвіщення. Він уособлював таємничі сили природи. Ці чотири божества відображали основні космічні сили, що керували життям давніх слов'ян. Вони були центральними елементами їхнього язичницького пантеону. Д. Чижевський у праці «Історія української літератури» детально розглядає постать Трояна у «Слові про похід Ігоря»: «найбільш загадковим є «Троян» – зустрінемо «тропу Троянову» (Троянів шлях), землю Трояиову (руську? чи лукомор'я“ коло Тмуторокані?), «сьомий вік Троянів» (коли жив кн. Всеслав що вмер 1101 р.) та минулі «віки Троянові». Нічого певного про цього Трояна сказати досі не можемо» [7]. В. Складенко у науковій розвідці «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім» пропонує розглядати Трояна так: «язичницький бог засвідчується двома давніми пам'ятками писемності. Він згадується в «Ходінні Богородиці по муках» (список XII ст.): «То они все богы прозваша: солнце и мѣсяць, землю и воду, звѣри и гады... Трояна, Хърса, Велеса, Перуна на богы обратиша». Привертає увагу, що тут Троян поставлений на перше місце.

Бог Троян згадується також у пам'ятці «Слово і одкровення святих апостолів» (список XVI ст.): «мняще богы многы: Перуна и Хорса, Дья и Трояна» [5]. Образ Трояна у творі використовується для алегоричного відображення процесів, що відбувалися в Київській Русі в XII столітті. Це натяк на політичні та соціальні потрясіння, які переживала Русь у той час – міжусобні війни, розпад на окремі князівства, послаблення центральної влади. Троян у контексті «Слова про Ігорів похід» можна розглядати як алюзію на апокаліптичний міф, який викликає асоціації з грізною, всепоглинаючою силою, яка несе за собою руйнування і хаос. Троян символізує нескінченність людських конфліктів, невпинне протистояння та невідворотність трагічного фіналу. Така інтерпретація вписується в загальну апокаліптичну тональність давньої поеми, її драматичне сприйняття історії як постійної боротьби та випробувань. Використаний автором прийом виходить далеко за рамки конкретної історичної події та набуває глибокого міфологічного звучання.

У поемі крім основних богів згадуються й інші міфологічні постаті. Див, Жля, Карна та Діва-Обида – це другорядні, але доволі важливі персонажі, що уособлюють різні аспекти давньокиївського світогляду. Вони відіграють ключову роль у сюжетах та відображають складність і багатогранність руського пантеону. Ці персонажі є яскравою алюзією на сприйняття смерті та загибелі в українській міфології. Доволі значимі постаті символізують неминучі кінець та руйнацію, які невід'ємні від людського життя. Їх присутність у міфах підкреслює важливість усвідомлення та прийняття цих екзистенційних істин.

Образи річок Дунаю та Каяли є центральними міфологічними алюзіями у «Слові о полку Ігоревім». Ці дві річки символізують дуалістичну природу конфлікту, зображеного у творі.

У «Слові» згадується Дунай п'ять разів. Двічі він з'являється в зверненні Святослава Всеволодовича до галицького князя Ярослава Осмомисла, де йдеться про те, що Ярослав «заступивь королеви путь, / затворивь Дунаю ворота» та «меча бремены чрезь облаки, / суды рядя до Дуная» [6]. Двічі образ Дунаю зустрічається в замовлянні Ярославни, яка хоче повернути свого чоловіка Ігоря з половецького полону: «На Дунаи Ярославнынъ гласъ ся слышитъ»; «Полечю, рече, зегзицею по Дунаеви, / омочю бєбрянъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ, / утру князю кровавыя его раны / на жестоцѣмъ его тѣлѣ» [6]. Один раз Дунай згадується в радісній пісні дівчат із приднаїнських міст, які співають

князю Ігорю після його повернення з полону: «Игорь князь въ Руской земли: / дѣвици поють на Дунаи, / вьются голоси чрезь море до Кієва» [6]. Дунай у «Слові» постає як межа між «своїм» і «чужим» простором, з усіма притаманними цьому межовому локусу архетипними характеристиками. Дунай як міфологічна алюзія в «Слові про Ігорів похід» є досить багатограним і впливовим елементом киеворуської літератури. Ця велична ріка має глибокі символічні значення, пов'язані з космологією, а також є важливим просторовим маркером у тексті. Образ Дунаю у творі відсилає до архаїчних уявлень про річку як межу між світом живих і світом мертвих, де перетинаються профанне та сакральне, що символізує перехід від мирного життя до суворої воєнної дійсності.

Річка Каяла, згадана у літописних джерелах, пов'язана лише з подіями 1185 року. Тоді новгород-сіверський князь Ігор Святославович здійснив похід, про який згадується у Київському літописі та «Слові о полку Ігоревім». На березі цієї річки відбулася катастрофічна поразка руського війська князя Ігоря від половців. Річка Каяла займає важливе місце в українській міфології. Вона асоціюється з потойбічним світом та духами предків. Згідно з народними переказами, Каяла є межею між світом живих та мертвих. Вважалося, що душі померлих переправляються через цю ріку, щоб дістатися до царства мертвих: «Ту ся брата разлучиста на брезѢ быстрой Каялы; / ту кроваваго вина не доста; / ту пирь докончаша храбрїи русичи: / сваты попоиша, а сами полегоша / за землю Рускую» [6]. Каяла – це алюзія на річку Стікс, підземну річку в грецькій міфології, яка становила межу між земним світом та царством мертвих. Ця алюзія підкреслює ідею подорожі до потойбічного світу, що є важливою темою в давньоукраїнських літературних творах. Річка Стікс символізує перехід до іншого, потойбічного буття, і згадка про неї у зв'язку з походом Ігоря вказує на духовний вимір цієї події, її зв'язок із загальнолюдськими архетипами смерті та переродження.

Ярославна у своєму плачі згадує про річку Каялу, що може бути алюзією на міфологічний мотив мертвої чи живої води. Згадка про «омочу бєбрянь рукавь» та «утру князю кровавья его раны» вказує на прагнення героїні вилікувати князя за допомогою цієї води. Такі мотиви часто зустрічаються в давніх слов'янських міфах та казках, де вода виступає як засіб зцілення та відновлення. Таким чином, цей фрагмент «Слова о полку Ігоревім» може бути інтерпретований як відсилання до архаїчних вірувань, пов'язаних

із магією та сакральною роллю води в традиційній культурі Русі.

Відповідно до визначення О. Яреми, історично-суспільні алюзії – «посилання, що співвідносяться з історичними фактами, реаліями, подіями або особами, якщо вони відіграли певну історичну роль» [8, с. 113]. Борис Яценко у праці «Слово о полку Ігоревім» як історичне джерело» [9] проаналізував історичну основу цієї славнозвісної пам'ятки літератури Київської Русі. Він зазначив, що події, описані в «Слові», справді відбулися 1185 року, коли князь Ігор Святославич здійснив невдалий похід проти половців. Науковець дослідив, як автор «Слова» відобразив суспільно-політичну ситуацію в Київській державі, а також висвітлив міжкнязівські конфлікти та боротьбу за владу. Літературний твір «Слово о полку Ігоревім» є художньою реконструкцією реальних історичних подій, що відбувалися на теренах Русі наприкінці XII століття. Постаті князя Ігоря, Всеволода та ханів Кончака, Гзака мають історико-суспільне значення, вони є алюзією на конфлікт між руськими князівствами та кочовими племенами.

Образ князя Ігоря уособлює прагнення до слави та звитяги, однак водночас і його невдалу спробу військового походу проти половців, що завершилася поразкою. Постать Всеволода, брата Ігоря, втілює лицарські чесноти та відданість справі. Хани Кончак та Гзак, з одного боку, виступають грізними ворогами руських земель, а з іншого – постають як гідні супротивники, здатні оцінити мужність та хоробрість ворога. Ці історичні постаті, змальовані автором «Слова», стають потужною алюзією на складні суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Київській Русі наприкінці XII століття. Їхні образи відображають боротьбу за владу, прагнення до військової звитяги, а також трагічні наслідки міжусобиць та конфліктів між руськими князівствами та кочовими етносами.

Фольклорні алюзії – «натяки на об'єкти, явища або інші реалії з художньої колективної літературної та музичної творчої діяльності народу» [8, с. 113]. Автор умотивовано звертається до билинних і мотивів голосінь, а також до народних прикмет. Зокрема, «по былинамъ сего времени» відсилає до усної епічної традиції, яка слугувала джерелом натхнення для автора. Голосіння (плач Ярославни) є архаїчною формою ритуального оплакування, що органічно вплітається в трагічний сюжет твору. Згадка про затемнення сонця – це народна прикмета, яка символізує недобрі передвістя та драматичні події, що ось-ось повинні статися.

Висновки. Літературна алюзія – це художній прийом, за якого у творі робиться непряме посилання або відсилання до іншого літературного твору, його персонажів, сюжетів, образів тощо. У «Слові о полку Ігоревім» наявна літературна алюзія на літописне оповідання під 1185 роком з Київського літопису. Ця пам'ятка давньоукраїнської літератури є унікальним прикладом художнього відображення історичних подій, зокрема невдалого походу князя Ігоря Святославича проти половців. Автор «Слова» органічно вплітає в свою оповідь окремі сюжетні мотиви, відомі з Київського літопису, проте переосмислює їх у світлі своїх художніх завдань, надаючи

їм глибокого філософського і морально-етичного звучання. У творі влучно поєднується історична конкретність з узагальненою символікою та метафоричністю.

Отже, «Слово о полку Ігоревім» характеризується широкою інтертекстуальністю, яка відіграє важливу роль у розкритті його ідейного та художнього значення. Автор використовує імплікативні посилання, що апелюють до давніх міфів, фольклорних жанрів, історичних подій та літературних текстів, створюючи багатовимірний художній простір. Ці інтертекстуальні зв'язки розширюють семантичне поле твору, додаючи йому філософської та метафізичної глибини.

Список літератури:

1. Біловус Л. Теорія інтертекстуальності: Становлення поняття, тлумачення термінів, систематика. Тернопіль: пед. ун-т ім. В. Гнатюка. 2003. 368 с.
2. Махновець Л., Мишанич О. Слово о полку Ігоревім та його поетичні переклади й переспіви в українській літературі. URL: <http://litopys.org.ua/slovo67/sl34.htm> (дата звернення: 15.06.2024).
3. Перетц В. Слово о полку Ігоревім: пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. URL: <http://litopys.org.ua/peretz/peretz.htm> (дата звернення: 15.06.2024).
4. Просалова В. А. Інтертекстуальний аналіз: теорія і практика. Навчальний посібник. Вінниця, 2019. 206 с.
5. Складенко В. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім». URL: <http://litopys.org.ua/sklar/sk.htm> (дата звернення: 15.06.2024).
6. Слово о полку Ігоревім. URL: <http://litopys.org.ua/slovo/slovo.htm> (дата звернення: 15.06.2024).
7. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). URL: <http://litopys.org.ua/chyzh/chy07.htm#slovo> (дата звернення: 15.06.2024).
8. Ярема О. Типологія і функції алюзій. URL: <http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v12/32.pdf> (дата звернення: 15.06.2024).
9. Яценко Б. Слово о полку Ігоревім як історичне джерело. Київ: Просвіта, 2006. 508 с.

Savenko O. P. ALLUSING AS IMPLICATIVE REFERENCE IN “THE WORD ABOUT IGOR’S REGIMENT”

The article, based on the theory of intertextuality, analyzes the well-known monument of ancient Ukrainian literature “The Word about Igor’s Regiment”. The study of the functioning of allusions is an important aspect of the study of intertextuality in ancient literature, as it allows a deeper and more complete understanding of the specifics of thinking, artistic priorities and cultural traditions of the authors of past eras. The relevance of studying the types of allusions in the “Word about Igor’s regiment” is that the “Word” is extremely rich in various allusions that allow a full interpretation of the text. The allusions in this work are rooted in the mythology, folklore, history and culture and symbolism. Literary allusion is an artistic device by which an indirect reference or reference is made in the work to another literary work, its characters, plots, images, etc. In the “Word about Igor’s regiment” there is a literary allusion to the chronicle story from the year 1185 from the Kyiv Chronicle. This monument of ancient Ukrainian literature, dated at the end of the 12th century, is a unique example of an artistic representation of historical events, in particular, the unsuccessful campaign of Prince Ihor Svyatoslavych against the Polovtsy. The author of “Words” organically weaves into his story certain plot motifs known from the Kyiv Chronicle, but reinterprets them in the light of his artistic tasks, giving them a deep philosophical and moral-ethical sound. The work aptly combines historical concreteness with generalized symbolism and metaphoricality. “Word about Igor’s Regiment” is characterized by wide intertextuality, which plays an important role in revealing its ideological and artistic significance. The author uses implicative references that appeal to ancient myths, folklore genres, historical events and literary texts, creating a multidimensional artistic space. These intertextual connections expand the semantic field of the work, adding philosophical and metaphysical depth to it.

Key words: “Word about Igor’s regiment”, allusion, implicative references, symbol, metaphor, history, folklore.